

The five famines in Muzaffarids era; causes and consequences

Jamshid Noroozi*

Mozhgan Sadeghifard**

Abstract

The period of time between collapse of Ilkhānids and the rise of Timūrid is called interregnum. Lack of a central government and the rise of several local dynasties had adverse outcomes for Iran and its people. Such chaotic political situation and tendency of local dynasties for consolidation of their power and development of their territory made people tolerate war, massacre, plunder, destruction, famine, and starvation during those turbulent decades. Southern and central regions of Iran being under the rule of Muzaffarids (718-795/1318-1336) experienced five famines. This descriptive-analytical study has been done relying on library resources especially local histories. It aimed at answering the following question: why did such famines happen? And what were their outcomes? The findings show that some natural causes including drought or heavy rainfalls and some unnatural or human causes such as continuous wars and military campaigns, laying prolonged siege to cities, incompetent rulers and their irresponsibility were some of main causes for occurrence of five famines in geographical scope of Muzaffarids government. Weakening people's livelihood, population downgrade, increase in morality, immigration, poverty, and starvation, malnutrition, and moral degradation were some of consequences of these famines.

Keywords: Famine, Muzaffarid, War, Drought, Starvation, Immigration.

* Associate Professor of Department of History, Faculty of Literature, Alzahra University, Tehran, Iran
(Corresponding Author), J.noroozi@alzahra.ac.ir

** PhD in Iranian History Islamic Period, Payam Noor University, Tehran, Iran,
Mozhgan.sadeghifard@yahoo.com

Date received: 11/03/2024, Date of acceptance: 12/05/2025

Intruduction

An extreme scarcity of food, agricultural products, and crops that is called famine has happened in Iran many times. People during Interregnum, the period of time after collapse of Ilkhanate dynasty (653-736/1255-1313) when there was not a dominant central government and several local governments ruled on Iran, experienced a famine. Riot, dispute, massacre, destruction, and plunder were the frequent words are used by historians about local governments such as the Jalāyirid, Al-e *čōbān* in Iraq and Azerbaijan, Āl-e Kart and Sarbedārs in Khorāsān and Injūs and Muzaffarids in southern and central regions of Iran. The current study focusing on one of the above-mentioned local governments that is Muzaffarids, aims at finding out the causes and consequences of several famines in the territory of Muzaffarids. It is supposed that sociopolitical conditions, occurrence of prolonged wars, manner of Muzaffarids governance and climatic conditions of southern and central regions of Iran had been effective factors of famines. It also seems that population decline, increase of morality, immigration, poverty, and malnutrition have been some of consequences.

Materials & Methods

This descriptive-analytical study has been done relying on library resources especially local histories.

Discussion & Result

Done studied on famine in Iran indicate that there is not a comprehensive study on famine during Muzaffarids era. However, in some studies some aspects have been hinted briefly. In *Famine in Iran* by Ahmad Ketābi (2005) time and place of two famines are referred to without a detailed explanation. In the introduction of *(The history of Kermān)* by Vaziri Kermāni, BāstāniPārizī (1973) refers to famine in Kermān during Muzaffarids dynasty. But In The 8th century AH, Southern and central regions of Iran being under the rule of Muzaffarids (718-795/1318-1336) experienced five famines. Not existing a central government, existing several local dynasties, political and social instability were some of outstanding features of that period of time. Such a condition made Iran especially Muzaffarids reign experience many disasters such as famine and disorderliness. Frequent wars, long-term sieges, climatic condition, natural disasters whether as drought or heavy rainfalls, blockage of roads were some of effective natural and human causes of five famines happened during Muzaffarids reign. And finally, Weakening people's livelihood, population downgrade, increase in

morality, immigration, poverty, and starvation, malnutrition, and moral degradation were some of consequences of these famines.

Conclusion

Frequent wars, long-term sieges, climatic condition, natural disasters whether as drought or heavy rainfalls, blockage of roads were some of effective natural and human causes of five famines happened during Muzaffarids reign. Among effective social and political factors that cause famine, wars, and siege of cities have a significant role. Besides their direct effect on occurrence or intensification of famine they cause political instability, poverty, and decadence of moral values. Furthermore, incompetent Muzaffarid rulers, the nature of policies and taken measure, and lack of appropriate reactions to famines have made difficulties intensify. Instead of taking appropriate measures to reduce damages of famine on people's mind and body, they not only pay no heed but they worsened the situation. Imprudent rulers caused demoralization and disappointment among people. Not importing enough crops into cities, high cost of foods, and hunger were some of immediate consequences of these famines. Population degradation was another consequence that happened due to people's death or migration. Those who migrated never returned their homes. Some died during migration, those who reached their destination healthy suffered mental damages. Accordingly, bad moral and behavioral values and social deviance became prevalent that have been reflected in poems by famous poets lived in interregnum era.

Bibliography

- al-Kāteb, Ahmed ibn Hussein, *Tārikh-e Jadīd-e Yazd*, edited by Iraj Afshar, Tehran: Amīr Kābīr, 1357/1978.
- Ayati, Abdolhossein, (*History of Yazd*), Yazd: Golbahar Yazd, 1317/1938. [In Persian]
- Esfezāri, Moin al-Din, *Rowzātal-Jannāt fī Awsāf Madinat al-Herāt*, edited by Mohammad Kazem Imam, Tehran: University of Tehran, 1339/ 1960. [In Persian]
- Fasā'ī, MīrzāḤasan, *Fārs-nāma-ye nāṣerī*, corrected by Mansour RostgarFasaei, vol. 2, Tehran: Amir Kabir, 1367/ 1988. [In Persian]
- Feiz Qomi, Qom in GhahtiBozorg, Introduction by John Grani and Mansour sefatGol, Qom: Ketabkhaneh Marashi Najafi, 1387/2008 [In Persian].
- Hāfez, *Divan Hāfez*, Noskheh-i Mohammad Qazvīnī and Qasim Ghani, Tehran: Ali Publishing, 1385/2006. [In Persian]
- Hāfez-e Abrū, *Joḡrāfiā-ye Hāfez-e Abrū*, introduction, correction and research by Sadegh Sajjadi, vol.2 (Tehran: The Written Heritage Publishing House, 1996/ 1375), p. 110. [In Persian]

- Hāfez-e Abrū, *Zobdat al-tawārik*, revised by Haj Seyyed Javadi, vol.1, Tehran: Ministry of Culture Publications, 1388/ 2010. [In Persian]
- Ibn Arabshah, *The Amazing Life of Timūr*, translated by Mohammad Ali Nejati, Tehran: Bangeh Tarjomehva Nashr-e Ketab, 1356/ 1977. [In Persian]
- Ketabi, Ahmad, *Famines of Iran*, Tehran: Daftar-e pazhoesh-hay-e farhangi, 1387/ 2004. [In Persian]
- Ketabi, Ahmad, *Introduction to the study of the social causes of famines in Iran; The case study of the general and great famine of 1288 AH/ 1249 AH*, Tehran: Institute of Humanities and Cultural Studies, 1390/ 2011. [In Persian]
- Khāndamīr, Ghiyāth al-Dīn; *Habib al-Sīrfī Akhbār al-Afād al-Bashar*, edited by Mohammad Dabir Siyaghi, vol.3, Tehran: Khayyam, 1333/1954. [In Persian]
- Khodadad, Mohsen and Manzoor Ajdad, Mohammad Hossein (2009/1389), "Social Consequences of the Famines of the Nasrid Era", *Scientific-Research Quarterly of Islamic and Iranian History of Al-Zahra University*, Year 20, Number 7, Series 77, (1389/ 2009): 21-43. [In Persian]
- Kolaiyan, Darvish-Ali, "Famine Society and Sociology of Famine", *Journal of Political-Economic Information*, No. 202 and 201 (2004), pp. 181-182. [In Persian]
- Kotbi, Mahmoud, *Tārikh Āl-Muzaffar*, edited by Abdul Hossein Navaei, Tehran: Amīr Kābīr, 1364/ 1985. [In Persian]
- Limbert, John, (*Shiraz in the Age of Hafez*), translated by Homayun Saneti Zadeh, Shiraz: Daneshnameh Fars, 1387/2008. [In Persian]
- Maqdesī, Abū Abdallāh Moḥammad, *Aḥsan al-taqāsīm*, translated by Alinqi Manzavi, vol. 2, Tehran: Molafan va Motarjeman Iran, 1361/1982. [In Persian]
- Mirkhand, Muhammad Ibn Seyyed Burhan-al-Dīn, *Roza-al-Safā fi Sīrat-al-anbiyā*, vol.4, Tehran: Khayyam, 1339/ 1960. [In Persian]
- Moalem Yazdi, *Mavahib-e-Elahi*, introduction by Saeed Nafisi, Tehran: Iqbal, 1326/ 1947. [In Persian]
- Mostowfi Bafqī, Mohammad Mofid, *ame'e-ye Mo'feedi*, edited by Iraj Afshar, vol.1, Tehran: Asatir, 1385/ 2006. [In Persian]
- Nabaei, Abolfazl Nabai, (*Iran's political and social situation in the 8th century AH*), Mashhad: Ferdowsi University of Mashhad, 1375/ 1996. [In Persian]
- Nategh, Homa, "The scourge of cholera and the calamity of governance", *a collection of historical research articles*, Tehran: Nash-e- Gostareh, 1358/ 1979. [In Persian]
- Noroozi, Jamshid and Sadeghi Fard, Mozghan, "Investigation of the effects of war on the social life of people in the area of Al-Muzaffar territory", *historical studies of war*, year 4, number 4, (2019/1399): 47-70. [In Persian]
- Noroozi, Jamshid and Sadeghi Fard, Mozghan, "The Importance of the Book of Mavahib-e-Elahi for the Social History of Al Muzaffar", *History of Iran after Islam*, year 13, number 33, (1401/2022): 129-153. [In Persian]
- Obaid Zakāni, *Kliyat-e-Obaid-e-Zakāni*, revised by Abbas Iqbal, Tehran: Zovar, 1343/1964. [In Persian]

355 Abstract

- Samarqandī, Kamāl-al-Din, *Matla' al-Sa'dain wa Majma' al-Bahrain*, edited by Navai, vol.1, Tehran: Institute of Humanities and Cultural Studies, 1372/ 1993. [In Persian]
- Shāmi, Nizam al-Dīn, *Zafarnāme*, introduction by Panahi Semnani, Tehran: Bammad, 1984/ 1363), p. 166. 6
- Toinbin, Erasures, “The Great Irish Famini”, LRB, 1998, Vol 20. No.15. [In Persian]
- Vazīrī Kermānī, Tārīkh-e Kermān (Salariah), introduction By Bastani Parizi, Tehran: Farmanfarmaian Family Library, 1340/ 1961. [In Persian]
- Yazdi, Ja'far ibn Muhammad ibn Hasan, *Tarikh-e Yazd*, no place: no publisher, no date. [In Persian]
- Yazdī, Sharaf al-Din Ali, *Zafarnāme*, edited by Maulvi Mohammad Elhadad, Calcutta: Babts Mission Press, 1887. [In Persian]
- Yazdī, Tāj-al-Dīn Hasan ibn Shahab, *Jami' al-Tarāikh (Timorians after Timūr)*, edited by Hossein Madrasi Afshari and Iraj Afshar, Karachi: Research Institute of Central and Western Asian Sciences, 1977. [In Persian]
- Zarqub Shirazī, Mu'in al-Din, *Shiraznāma*, Tehran: Bonyad-e- Farhang Iran, 1350/ 1971. [In Persian]
- Zarrinkoub, Abdol-Hosayn. *Az Kuche-ye Rendān*, Tehran: sokhan, 1394/ 2015. [In Persian]
- Zendedel, Hasan, et al, *Iran-Gardi Comprehensive Guidance Collection of Yazd Province*, Tehran: Iran-Gardan, 1377/ 1998. [In Persian]

قحطی‌های پنج‌گانه در قلمرو آل مظفر؛ علل و پیامدها

جمشید نوروزی*

مژگان صادقی فرد**

چکیده

عصر فترت یعنی دوره مابین سقوط ایلخانان تا برآمدن تیموریان، به واسطه نبود حکومت مرکزی و پیدایی چندین سلسله محلی، پیامدهای زیانباری برای ایران‌زمین و زندگی ایرانیان داشت. تاوان این اوضاع سیاسی آشفته و تکیه سلسله‌های محلی به شمشیر برای تثبیت قدرت و توسعه قلمرو را عمدتاً مردم عادی پرداختند که مجبور به تحمل جنگ، کشتار، غارت، ویرانی، قحطی و گرسنگی در این دهه‌های پر آشوب بودند. در این شرایط، نواحی مرکزی و جنوبی ایران که تحت حکمرانی آل مظفر (۷۹۵-۷۱۸ق) قرار داشت، پنج قحطی را از سر گذراند. پرسش اصلی این تحقیق که با روش توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر منابع کتابخانه‌ای به‌ویژه تواریخ محلی به انجام رسیده، این است که این قحطی‌ها به چه علل پدید آمدند؟ و چه پیامدهایی بر جای گذاشتند؟ یافته‌های این پژوهش، گویای آن است که برخی از علل طبیعی چون خشکسالی یا بارش سنگین نزولات جوی، و برخی علل غیرطبیعی یا انسانی مانند جنگ‌ها و لشکرکشی‌های پیاپی، محاصره مکرر و طولانی شهرها، بی‌کفایتی زمامداران و فقدان احساس مسئولیت آنان، از عوامل عمده پیدایی و بسط و تشدید قحطی‌های پنج‌گانه در گستره جغرافیایی حکومت آل مظفر است. همچنین، تضعیف فاحش اسباب معیشت مردم، کاهش جمعیت، تشدید مرگ و میر، مهاجرت، فقر و گرسنگی، سوء تغذیه و تنزل اخلاق، از پیامدهای این قحطی‌ها بوده است.

کلیدواژه‌ها: قحطی، آل مظفر، جنگ، خشکسالی، گرسنگی، مهاجرت.

* دانشیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران (نویسنده مسئول)، j.noroozi@alzahra.ac.ir

** دکترای تاریخ ایران دوره اسلامی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران، mozghan.sadeghifard@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۲۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۲۲

۱. مقدمه

پدیده قحطی، یعنی نایابی مواد غذایی یا کاستی بی حد محصولات کشاورزی و نبود غلات، در تاریخ ایران کم سابقه نیست. یکی از دوره‌هایی که قحطی به کرّ و فر در ایران پرداخت، دوره فترت پس از سقوط سلسله ایلخانی (۷۳۶-۶۵۳ق) است که در نبود حکومت مرکزی مقتدر و فراگیر، چندین حکومت محلی بر مناطق مختلف ایران حکمرانی داشتند. آشوب، نزاع، کشتار، ویرانی و غارت، از پرتکرارترین واژگان مورد استفاده مورخان پیرامون حکومت‌های محلی این دوران همچون آل جلایر و آل چوپان در عراقین و آذربایجان، آل کرت و سربداران در خراسان، و آل اینجو و آل مظفر در نواحی مرکزی و جنوبی ایران، است. این مقاله با تمرکز بر یکی از این حکومت‌های محلی این دوران یعنی آل مظفر، به دنبال پاسخ به این پرسش است که چه دلایلی موجب پیدایی قحطی چندباره در قلمرو این حکومت شده؟ و پیامدهای این قحطی‌های پنج‌گانه شامل چه مواردی است؟ فرض بر این است که شرایط سیاسی-اجتماعی این دوران، وقوع جنگ‌های مداوم، چگونگی حکمرانی آل مظفر، و ویژگی‌های اقلیمی نواحی مرکزی و جنوبی ایران، در پیدایی این قحطی‌ها موثر بوده است. همچنین به نظر می‌رسد، کاهش جمعیت، تشدید مرگ و میر، مهاجرت، فقر و سوء تغذیه، از پیامدهای این قحطی‌ها بوده است.

۲. پیشینه تحقیق

بررسی پژوهش‌های صورت گرفته درباره قحطی در تاریخ ایران، نشان از آن دارد که اثر مستقل و جامعی پیرامون قحطی در عهد آل مظفر به تحریر در نیامده است. با این حال، در برخی پژوهش‌های صورت گرفته، اشاراتی اندک به جوانبی از موضوع این مقاله دیده می‌شود. در کتاب مختصر «قحطی‌های ایران» نگاشته احمد کتابی (۱۳۸۴)، به مکان و زمان دو قحطی آن هم بدون شرح تفصیلی پرداخته شده است؛ کتاب «شیراز در عصر حافظ» از جان لیمبرت (۱۳۸۷) نیز، به یک قحطی به صورت مختصر می‌پردازد. کتب «از کوچه رندان» اثر عبدالحسین زرین‌کوب (۱۳۹۴) و «تاریخ عصر حافظ» از قاسم غنی (۱۳۸۳)، به جهت شناخت کلی شرایط زمانه، خالی از فایده نیستند. باستانی پاریزی (۱۳۵۲) در مقدمه کتاب «تاریخ کرمان-سالاریه» از وزیری کرمانی، به شکل گذرا از قحطی کرمان در دوره آل مظفر نام می‌برد. افزون بر این‌ها، در مقاله «بررسی تأثیرات جنگ بر زندگی اجتماعی مردم در گستره قلمرو آل مظفر» از جمشید نوروزی و مژگان صادقی فرد (۱۳۹۹)، به شکل کلی به اثرات جنگ و کشتار و ویرانی بر

قحطی‌های پنج‌گانه در قلمرو آل مظفر؛ علل ... (جمشید نوروزی و مژگان صادقی فرد) ۳۵۹

زندگی مردم اشاره شده است. همچنین مقاله «اهمیت کتاب مواهب الهی برای تاریخ اجتماعی آل مظفر» از دو نویسنده مذکور (۱۴۰۱)، اشاره گذرا به قحطی یزد دارد. مقاله «درآمدی بر بررسی علل اجتماعی قحطی‌ها در ایران؛ مورد پژوهی قحطی عام و عظیم ۱۲۸۸ق / ۱۲۴۹ش» از احمد کتابی (۱۳۹۰) نیز با وجود دور بودن از مقطع زمانی این پژوهش، راهگشای درک علل قحطی‌ها در ایران و شرایط خاص حاکم بر آن است.

۳. دلایل و عوامل پیدایی و تداوم قحطی

فارس، یزد، کرمان و اصفهان به‌عنوان مهم‌ترین بخش‌های قلمرو آل مظفر در طول تاریخ، بارها دچار قحطی و پیامدهای ناشی از آن شده‌اند. پاره‌ای از آسیب‌های وارده بر این مناطق، متأثر از ناسازگاری و قهر طبیعت و پاره‌ای دیگر، متأثر از شرایط برساخته آدمیان و عملکرد فرمانروایان بودند. با توجه به شواهد پراکنده موجود در منابع، در دوره آل مظفر نیز هر لحظه ممکن بود خشکسالی یا سیل و یا حملات نظامیان و غارتگری آنها، دروازه‌های این آبادی‌ها را به‌روی قحطی گشود.

۱.۳ ناسازگاری طبیعت؛ عامل مهم پیدایی قحطی‌ها

در دوره آل مظفر (۷۹۵-۷۱۸ق)، قهر و ناسازگاری طبیعت که شامل خشکسالی و بارش برف سنگین بود، در کنار عوامل انسانی، در بروز و تشدید قحطی‌های پنج‌گانه موثر داشت (نک: جدول ۱). به عنوان نمونه، بررسی چرایی پیدایی و چگونگی تشدید قحطی سال ۷۵۱ق یزد، از رهگذر توجه همزمان به قهر طبیعت در کنار عامل انسانی امکانپذیر است. در اینجا، از یکسو می‌دانیم که برودت شدید هوا و نزول برف‌های سنگین و متوالی، زمینه بروز قحطی و کم‌یابی ارزاق در یزد را فراهم آورد. از سوی دیگر، اطلاع داریم که در سال ۷۵۱ق، شیخ ابواسحاق (از حکام آل اینجو) برای هفتمین بار به‌قصد جنگ با امیر مبارزالدین محمد مظفری، یزد را محاصره نمود. به‌نوشته کاتب تاریخ سالاریه، این محاصره ۴ ماه به‌طول انجامید (وزیری کرمانی، ۱۳۵۲: ۳۹۵). شاه مظفر فرزند امیر مبارزالدین، از قلعه میبید به یزد آمد و جنگ سختی درگرفت. سرانجام، به‌دلیل سردی شدید هوا، امیر ابواسحاق مأیوس شده و به‌شیراز بازگشت (معلم یزدی، ۱۳۲۶: ۲۲۰). با این حال، ساکنان یزد که هنوز از مصائب جنگ نیاसوده بودند، به‌دلیل برودت هوا، بارش پیاپی برف‌ها و مسدود شدن راه‌های منتهی به یزد و نیامدن غله، گرفتار قحط و غلایی گران شدند (سمرقندی، ۱۳۷۲: ج ۱ / ۲۶۶-۲۶۵؛ می‌خواند، ۱۳۳۹: ج ۴ / ۴۸۱). به نظر می‌رسد

که این قبیل شرایط سخت معیشتی مرتبط با شرایط اقلیمی و آب و هوایی که زمینه ساز قحطی می شده، بارها در یزد پیش آمده؛ اما اطلاعات موجود، یاریگر تفصیل در این زمینه و اظهار نظر قطعی نیست. در عین حال، باید دانست که یزد از لحاظ تولیدات کشاورزی، خودکفا نبوده و آذوقه بدان وارد می شد. به نوشته جغرافیای حافظ ابرو: «اطعمه که در آن ناحیت حاصل شود، به خرج ایشان وفا نکند، اکثر به پشت چهارپای بدان جا برند» (حافظ ابرو، ۱۳۷۵: ج ۲/ ۱۱۰). همچنین آب و هوای یزد، به علت قرار گرفتن در کمربند خشک جهانی، دارای زمستان های سرد و نسبتاً مرطوب و تابستان های گرم و خشک است؛ و سرمای ناگهانی در برخی از سال ها، لطمه فراوان به کشاورزی یزد وارد کرده است (زنده دل و دیگران: ۱۳۷۷: ۲۴). به گونه ای که مقدسی اشاره می کند: کثه (نام قدیمی مرکز ناحیه یزد) در حاشیه کویر، بسیار سرد است (مقدسی، ۱۳۶۱: ج ۲/ ۶۵۰).

در یزد نیز افزون بر سرمای جان فرسا، نواحی اطراف آن نیز به واسطه اقدامات لشکر اینجو ویران شده بود؛ در کنار این عوامل، راه های نامناسب ارتباطی نیز نقش مهمی در ایجاد و تشدید قحطی یزد داشت. به این ترتیب، دوره طولانی سرمای سخت و بارش برف که به مسدود شدن جاده ها انجامیده، همانند اقدامات انسانی چون جنگ و محاصره شهر، در تشدید یا تخفیف قحطی موثر بوده است. در هر حال در این مقطع زمانی، حمل غله به یزد به دلایل مذکور و نیز لشکرکشی شیخ ابواسحاق اینجو و آسیب های وارده به راه های ارتباطی، دشوار گردید و بر شدت قحطی افزود. چنانچه صاحب زبده التواریخ ذکر می کند که با لشکرکشی ابواسحاق و افراط در برودت هوا، «تمام راه ها بسته گشت و راه را بر صادر و وارد فرو بست و از هیچ جا، غله و حوایج به یزد نرسید» (حافظ ابرو، ۱۳۸۰: ج ۱/ ۲۲۴). معمولاً عدم دسترسی به مهم ترین محصول که قوت غالب مردم است در هر منطقه ای در سراسر جهان منجر به قحطی عظیم خواهد شد.

نمونه دیگر از قحطی های گستره قلمرو آل مظفر که گویای نقش آفرینی دو عامل طبیعی و انسانی در پیدایی و تشدید قحطی ها است، در سال ۷۹۱ق در فارس اتفاق افتاده است. گفته شده، به سبب کاهش نزولات جوی، کمبود غله به پایه ای رسید که سبب پیدایی هیولای قحطی در دو شهر ابرقو و شیراز گردید؛ با این حال علت یابی جامع این پیدایی و خاصه شدت گرفتن آن، بدون توجه به تأثیر عوامل انسانی چون نحوه عملکرد حکام بر این موضوع، امکان پذیر نیست. شاه منصور مظفری (۷۹۵-۷۹۰ق) پس از استقرار در شیراز، به حاکم ابرقو (پهلوان مذهب)، پیام داد که مملکت عراق و فارس، تختگاه موروثی آل مظفر است؛ و

قحطی‌های پنج‌گانه در قلمرو آل مظفر؛ علل ... (جمشید نوروزی و مژگان صادقی فرد) ۳۶۱

وظیفه آن است که، ابرقو را به‌ما تسلیم کنی. به سبب عدم التفات پهلوان مهذب به این فرمان، شاه منصور بعد از فتح «ده بید» و قلعه «سرمق»، ابرقو را در ۷۹۱ق محاصره کرد، ولی موفق به فتح آن نشد (حافظ ابرو، ۱۳۷۵: ۲/۲۸۸). باوجود آن که می‌دانیم در این سال هم اقدام نظامی علیه ابرقو صورت گرفته و هم خشکسالی و قحطی در ابرقو پدید آمده، تعیین دقیق سهم عوامل طبیعی و غیرطبیعی در پیدایی قحطی در ابرقو و خاصه مشخص کردن قطعی علت اولیه و ثانویه بروز قحطی در این ناحیه، دشوار است. با این همه، شاید با ملاحظه پیشینه اقلیمی منطقه، بتوان سهم بیشتری برای موضوع اقلیمی نسبت به عوامل انسانی قائل شد. شهر ابرقو که ابرقوه، ابرقویه و ابرکوه نیز نامیده شده، گرچه از یزد خنک‌تر است، اما زمین آن بی‌برگ و بار است و پیرامون آن، جنگل و باغ و بستانی نیست (شوارتس، ۱۳۸۲: ۴۳). نویسنده فارسنامه ناصری نیز، ابرقو را فاقد باران و برف بسیار دانسته است (حسینی فسایی، ۱۳۶۷: ۲/۱۲۴۵-۱۲۴۴). نکته مهم دیگر قابل استنباط در اینجا، نقش حمله نظامی به عنوان عامل انسانی در تشدید قحطی ابرقو است. در شرایط خشکسالی و قحطی ابرقو، شاه منصور بعد از ناکامی در تسخیر شهر، حکم کرد که هیچ داد و ستدی با ابرقو نباشد؛ او، دستور داد اگر یک من بار معلوم شود از جایی به ابرقو برسد، آن ولایت را عرصه نهب و غارت خواهد کرد. پهلوان مهذب که از وسعت اندک زراعت ولایت ابرقو و اتکاء معیشت اهالی بر اجناس و غله وارداتی مطلع بود، می‌دانست دستور منع معامله و مسدود شدن راه‌ها در کنار خشکسالی و قحطی این سال، موجب هلاکت اهالی می‌گردد (حافظ ابرو، ۱۳۷۵: ج ۲/۲۸۹). لذا به ناچار، به‌شاه یحیی مظفری متوسل شد، ولی مفری نیافت و در نهایت توسط او کشته شد (حافظ ابرو، ۱۳۷۵: ج ۲/۲۹۰-۲۸۹). صاحب تاریخ آل مظفر بیان می‌کند که در همین سال ۷۹۱ق، در شیراز نیز غلانی عظیم واقع شد و بسیاری از رعایا هلاک شدند (کتبی، ۱۳۶۴: ۱۲۹). به نظر می‌رسد خشکسالی و قحطی این سال فارس، محدود به ابرقو و شیراز نبوده و در غالب مناطق فارس پدیدار شده است. منابع همپای اشارات پراکنده به این قحطی گسترده در فارس در ۷۹۱ق، بارها از غارت و نابودی مزارع شهرهای مختلف توسط شاه منصور در این سال یاد می‌کنند (کتبی، ۱۳۶۴: ۱۲۹؛ حافظ ابرو، ۱۳۷۵: ج ۲/۲۹۱).

۲.۳ جنگ و محاصره شهرها؛ عامل برجسته بروز قحطی‌ها

در قرن هشتم هجری، که از پرچنگ‌ترین ادوار تاریخ ایران بوده و با سقوط ایلخانان و از میان رفتن پیوستگی سیاسی کشور و تشکیل سلاله‌های مختلف محلی همراه است، آشفته‌گی جامعه

و فقر و پریشانی زندگی اجتماعی بسیار خودنمایی می‌کند. طبق نوشته مورخ درباره آل مظفر (۷۹۵-۷۱۸ق)، در هر گوشه از این سرزمین فاتحی عَلم استبداد برافراشت و خودکامگی پیشه ساخت و در هر ناحیه، فردی دعوی استقلال کرد؛ دامنه‌های بلاء و مصیبت، انباشته شد و عوامل پدید آمدن قحطی زیاد گشت (معلم یزدی، ۱۳۲۶: ۹۰). اوضاع دوره استیلای سلاله‌های محلی آنقدر بد بود که ستم‌دیدگان بی‌نوا، ایام ایلخانان را به‌خیر یاد می‌کردند. این شرایط سخت، زمینه را برای استیلای تیمورگورکانی و به‌خاک سیاه نشستن مجدد مردم مهیا ساخت (غنی، ۱۳۸۳: ج ۱/ ۹۳).

به این ترتیب، اوج گیری جنگ‌ها در دوره فترت، محاصره شدید و درازمدت لشکریان متخاصم پشت دیوار شهرها و اختلال در رسیدن غلات و آذوقه، یاریگر پیدایی قحطی و گرسنگی و هلاکت رعیت بی‌نوا شد. پایداری شهرها مقابل دشمن و محاصره طولانی آنها، اسباب ظهور قحط و غلاء و نابودی جمع کثیری می‌شد. دلیل پدیدار شدن سه قحطی از قحطی‌های پنج‌گانه دوران آل مظفر (نک: جدول ۱)، جنگ و محاصره طولانی مدت شهرهاست؛ در سه قحطی دیگر نیز که به واسطه قهر طبیعت ایجاد شده بود، باز جنگ و ستیز به تشدید آن مدد رساند.

نخستین قحطی، مربوط به منطقه ابرقو است که در سال ۷۴۴ق به‌وقوع پیوست. ملک اشرف چوپانی آخرین امیر چوپانیان، پسر دوم تیمورتاش و نواده امیرچوپان (سردار مشهور ابوسعید ایلخان)، پس از چیرگی بر عراق عجم به تسخیر اصفهان و فارس روی آورد. سرزمین پهناور فارس با منابع سرشارش، طعمه مناسبی برای امرای چوپانی به حساب می‌آمد. در سال ۷۴۴ق و ضمن یکی از حملات بی‌شمار چوپانیان به متصرفات آل اینجو، ملک اشرف به‌همراه عمویش (یاغی باستی؛ حاکم اصفهان)، از امیر مبارزالدین محمد مظفری برای حمله به شیراز درخواست کمک نمودند (کتبی، ۱۳۶۴: ۴۸). امیر مبارزالدین محمد نیز، سه هزار تن را به فرماندهی سلطان شاه جاندار به یاری آنان فرستاد (زرکوب شیرازی، ۱۳۵۰: ۸۹؛ حافظ ابرو، ۱۳۸۰: ج ۱/ ۱۳۷). در صبح روز پنج‌شنبه ۲۳ رجب سال ۷۴۴ق، لشکر پرشماری پیرامون خطه ابرقو گرد آمده و شهر را محاصره کردند. ساکنان تسلیم نشدند، دروازه‌ها را بستند و به‌جنگ پرداختند؛ گروهی از پیشه‌کاران و محترفه نیز که آیین رزم و طرز نیزه‌بازی نیاموخته بودند، به مقاومت برابر لشکر مهاجم برخاستند. در این شرایط، «اهل ابرقوه را بیم نفس در گلو مانده به‌خنجرگذاری روی آوردند» (زرکوب شیرازی، ۱۳۵۰: ۹۰).

قحطی‌های پنج‌گانه در قلمرو آل مظفر؛ علل ... (جمشید نوروزی و مژگان صادقی فرد) ۳۶۳

صاحب شیرازنامه در بیان اخبار جنگ فوق، از چوپانیان به‌عنوان ترکانی یاد می‌کند که با هجوم ناگهانی به‌برقو، غارت عظیمی را موجب شدند. در جریان غارت، بسیاری از زنان و اطفال و پیران و گوشه‌نشینان تباہ شدند. ساکنان شهر، از درب خانه‌ها بیرون کشیده شدند و چوپانیان که در غارت خان و مان ابرقوهیان دست گشاده داشتند، آنان را به‌اسارت گرفتند. در این زمان، موج غم به‌اوج خود رسید و قحطی اتفاق افتاد (زرکوب شیرازی، ۱۳۵۰: ۹۱-۹۰). در نهایت، چوپانیان که با کمک نیروهای امیر مبارزالدین مظفر، برقو را تصرف و مردم را قتل‌عام کردند. چوپانیان قصد حمله به‌شیراز را نیز داشتند که خبر مرگ شیخ حسن کوچک چوپانی، باعث بازگشت‌شان به‌آذربایجان گردید (لیمبرت، ۱۳۸۷: ۴۸).

قحطی دیگر که در سال ۷۷۶ق در کرمان روی داده، شاید شدیدترین قحطی دوران آل مظفر است که با جنگ و محاصره ۹ ماه و ۲۰ روزه شهر (از ۲۰ رمضان سال ۷۷۵ق تا عشر اول رجب سال ۷۷۶ق) همراه است. شاه شجاع برای مقابله با عصیان پهلوان اسد خراسانی حاکم کرمان، ابتدا برادرش سلطان احمد و سپس پهلوان خرم و پهلوان علی‌شاه مزینانی را جهت سرکوب وی گسیل داشت (کتبی، ۱۳۶۴: ۱۰۲؛ سمرقندی، ۱۳۸۳: ج ۲/ ۴۶۴). سلطان احمد در یک فرسخی شهر توقف نمود و با تمام توان، به‌محاصره کرمان مشغول گشت. وی، اطراف کرمان را دایره‌وار احاطه نمود و راه‌ها را چنان بست که هیچ‌کس، یک من نمی‌توانست به شهر حمل کند (حافظ ابرو، ۱۳۸۰: ج ۱/ ۴۷۵؛ میرخواند، ۱۳۳۹: ج ۴/ ۵۴۳). با توجه به تأثیر عوامل طبیعی و غیرطبیعی (چون جنگ و تهاجمات) بر بروز بلایای مهلکی چون قحطی، شرایط کرمان بغرنج‌تر از شهرهای دیگر بود. شاه شجاع در وصیتی به‌بازماندگان‌اش، اشاره می‌کند که «رعایای کرمان فقیر و مظلومند»، با ایشان به‌نوعی معاش کنید که پدران ما کرده‌اند، «به کرم و عدالت و مرحمت» (کتبی، ۱۳۶۴: ۱۱۴). باستانی پاریزی در مقدمه تاریخ کرمان (سالاریه) ضمن اشاره به این‌که «ژنرال قحطی» دشمن همیشگی کرمان بوده، معتقد است که اثرات جنگ و قحطی در کرمان به‌نسبت شهرهای دیگر ایران بیشتر است. با توجه به بی‌آبی شدید این منطقه اگر قناتی پر می‌شد و آب آن می‌افتاد، دیگر سال‌ها از آبادانی خبری نبود. بسیاری از اوقات، لشکر خارجی که به‌محاصره شهرهای کرمان می‌آمد، برای تسلیم شهر، قبل از هر کاری به‌پر کردن قنوات می‌پرداخت؛ این امر، بزرگترین صدمه برای مردم این ناحیه بود. این‌که خانه‌های قدیمی کرمان اطاق‌های تو در توی زیادی دارد، و در داخل پی و دیوارها، انبار ذخیره گندم داشته‌اند، نشانه آشکار از دغدغه و اهتمام ساکنان این دیار برای جلوگیری از قحطی‌های مداوم است (وزیری کرمانی، ۱۳۵۲: مقدمه ۴-۳ و ۱۸).

سومین قحطی که عمده‌تأ به دلیل جنگ و محاصره شهر هویدا گشت، قحطی سال ۷۹۸ق یزد است. یزد در اواخر حکومت آل مظفر و در دوران جهانگیری امیر تیمور، در گرداب هرج و مرج افتاد و از هر طرف آن موج حادثه برخاست. در این سال، گرچه اقتدار آل مظفر سپری شده بود، ولی همچنان تنی چند از وابستگان خاندان آل مظفر همچون سلطان معتصم نوه شاه شجاع در برخی مناطق و شماری از بازماندگان لشکری و طرفداران آنان در جاهایی چون یزد حضور داشتند و دنبال فرصت و بهانه برای مقابله با تیموریان بودند (حافظ ابرو، ۱۳۸۰: ۳/۳۴۷-۳۴۵). در این شرایط، مردم شهر یزد که به‌مأمورین ترک علاقه نداشتند، حتی الامکان از زیر بار اطاعت تیموریان شانه خالی می کردند. لذا، امیر تیمور قبل از رفتن به دشت قپچاق، تموک قوچین را به داروغگی یزد گماشت. اما به زودی، حاجی آبدار خراسانی به همراه بازماندگان مظفریان و هوادارانشان قیام نموده و داروغه را کشتند و فرزند یکی از متنفذین محلی (سلطان محمد پسر ابوسعید طبسی) را به سلطنت برگزیدند. آنگاه، نزدیک به دو هزار نفر گرد سلطان محمد جمع شده و پادشاهی وی را اعلام داشتند و مال دو ساله شهر را نیز در اختیار گرفتند (کاتب، ۱۳۵۷: ۸۹؛ آیتی، ۱۳۱۷: ۱۸۷).

با انتشار این خبر، لشکری انبوه تیموریان روانه یزد شد، ولی حاجی آبدار خراسانی و همدستان مظفری‌اش، اجازه عرض اندام به سپاه تیموری ندادند. چون خبر جنبش مردم یزد به شیراز رسید، امیرپیر محمد بن عمر شیخ بن تیمور نیز با لشکری پرشمار به یزد آمد. یزدی‌ها، دروازه‌ها را بستند و شهر به محاصره تیموریان افتاد. این محاصره، به نوشته صاحب جامع التواریخ حسنی ۳ ماه و به اشاره باقی مورخین ۴ ماه طول کشید؛ در این مدت، چه از جنگ و چه از قحطی آذوقه، جان‌های بسیار تلف شدند. در مدت محاصره، پیوسته بر لشکر تیموری اضافه شده و به پانزده هزار تن رسید. روزانه، دو بار جنگ در جریان بود. به دلیل این شرایط، قحطی، به حدی رسید که طاقتی برای یزدی‌ها باقی نماند. در نهایت، طغیان‌کنندگان به تنگ آمدند و نقبی زدند و شب از شهر گریختند و سپس، یزد به تصرف لشکر تیموری درآمد (ابن شهاب یزدی، ۱۳۵۶: ۲۱؛ جعفری، بی تا: ۷۱؛ شامی، ۱۳۶۳: ۱۶۶). طبق نوشته ابن عربشاه، امیر تیمور سال‌ها قبل از این ماجرا، شاه شجاع مظفری را به اطاعت و ارسال مال دعوت کرد. فحوای مکتوب تیمور، این بود که خداوند مرا بر شما و سایر ملوک مسلط ساخته؛ اگر دعوت مرا اجابت نکنی، سه چیز هم‌قدم و همراه من است: خراب، خشکسال (قحطی)، وبا و گناه این وضع، گردن همه خواهد بود. شاه شجاع برای مصون ماندن از این صدمات،

قحطی‌های پنج‌گانه در قلمرو آل مظفر؛ علل ... (جمشید نوروزی و مژگان صادقی فرد) ۳۶۵

دخترش را به‌پسر تیمور داد و مدارا پیشه ساخت (ابن عربشاه، ۱۳۵۶: ۳۱). اما این رویه عاقلانه شاه شجاع را، بازماندگان‌اش ادامه ندادند و مردم یزد را به بلا و محنت دچار ساختند.

جدول ۱. قحطی‌های پنج‌گانه در گستره قلمرو آل مظفر

ردیف	مکان وقوع قحطی	علت وقوع قحطی	سال وقوع قحطی	مأخذ
۱	ابرقو	جنگ و محاصره	۷۴۴ ق	زرکوب شیرازی، ۱۳۵۰: ۸۹
۲	یزد	بارش برف سنگین و مسدود شدن راه‌ها	۷۵۱ ق	سمرقندی، ۱۳۷۲: ۱/ ۲۶۶-۲۶۵
۳	کرمان	جنگ و محاصره	۷۷۶ ق	حافظ ابرو، ۱۳۰: ۱/ ۴۷۵
۴	شیراز و ابرقو	خشکسالی و عدم ورود مواد غذایی	۷۹۱ ق	کتبی، ۱۳۶۴: ۱۲۹؛ حافظ ابرو، ۱۳۷۵: ۲۸۸/۲
۵	یزد	جنگ و محاصره	۷۹۸ ق	شامی، ۱۳۶۳: ۱۶۶

۳.۳ خودکامگی و بی‌تدبیری حکام؛ عامل جانبی قحطی

تاریخ سیاسی هر مملکت، پیروزی‌ها و شکست‌ها، و میزان موفقیت‌هایش، تناسب مستقیم با سطح زندگی مردمان آن و چگونگی رابطه شان با حکومت دارد (ناطق، ۱۳۵۸: ۱۲). اغلب زمامداران حاکم بر مناطق گوناگون در عصر فترت، برای مردمان قلمروشان، جز ستمگری، زورگویی، میگساری و ریختن خون ستمدیدگان، دست‌آوردی نداشتند. به گونه‌ای که گفته شده که بعد از «وفات سلطان ابوسعید، ایام هرج و مرج بود و کسی را پروای دیگری نه» (سمرقندی، ۱۳۷۲: ج ۱/ ۳۰۵). اوضاع مصیبت‌بار میان خاتمه دوره ایلخانان و آغاز تیموریان، به گونه ای بود که «اطراف و اقطار ممالک ایران، از شومی تعرض، پریشان گشت و خلایق از مساکن و اوطان خود سرگردان شدند...» (اسفزاری، ۱۳۳۹: ۷).

نهادند شمشیر در یک‌دگر شد آشفته آن مملکت سر به سر
شده تنگ از ایشان دل سلطنت که ده پادشاه بود و یک مملکت

(یزدی، ۱۳۸۷: ۱/ ۷۰۷)

این دو بیت ظفرنامه یزدی، بهترین توصیف از چگونگی روابط شاهان و شاهزادگان آل مظفر با یکدیگر در ایام حاکمیت این سلسله محلی است. به واسطه این شرایط، مردم پیوسته به بلائی گرفتار بودند، گاه به جنگ، گاه به قحط و غلا، و گاه به مرگ و نیستی.

در حاکمان آل مظفر، خاصه در میان آخرین شاهان مظفری، تدبیر و کفایت لازم برای پیشگیری از قحطی و مقابله با آن وجود نداشت. چه بسا اگر اقدام به موقع از سمت این حکومت گران انجام می شد، یا قحطی روی نمی داد، یا به سرعت و با کمترین پیامد، خاتمه می یافت. مظفریان به واسطه بی خردی و آزمندی، بارها و بارها به نزاع و دشمنی با یکدیگر پرداختند؛ به واسطه این امر و عوامل دیگر، اوضاع زندگی مردم چنان آشفته گردید که پیوند چندانی میان حکومت و مردم باقی نماند و مردم به آرزوی نابودی آل مظفر و تغییر شرایط نشستند؛ ولو این تغییر شرایط، به قیمت آمدن جهانگشای بی رحمی چون تیمور گورکان باشد. در شرایطی که روابط حکومت با مردم طبق همان الگوی سستی شاه و رعیت بود و مردم امکان اعتراض به این شیوه مملکت داری نداشتند، عمده کنش مردم در اعتراض به وضع موجود، اظهار امیدواری و دعا برای سرنگونی مظفریان بود. همان گونه که خواجه شیراز نیز به این موضوع اشاره می کند و البته بعدها از مشاهده ستمگری های امیر تیمور از این ابیات اظهار پشیمانی نیز کرده است:

...زیرکی را گفتم که این احوال بین، خندید و گفت

صعب روزی بوالعجب کاری پریشان عالمی...

خیز تا خاطر بدان ترک سمرقندی دهیم

کز نسیمش بوی جوی مولیان آید همی...

(حافظ، ۱۳۸۵: ۳۶۷-۳۶۶).

در این شرایط، عجیب نیست که بعضاً حاکمان مظفری به جای مقابله با عوامل اصلی و ریشه های بروز قحطی، به مبارزه با معلول پرداخته و به اقدامات خشونت آمیزی متوسل می شدند که غالباً به نتیجه معکوس و تشدید قحطی منجر می شد. به عنوان نمونه، شاه منصور جهت تسلیم شدن حاکم ابرقو، دستور عدم ورود آذوقه به ابرقو درگیر خشکسالی را داد؛ و به اعمال مجازات و ایجاد فضای ارعاب برای کسانی که از دستورات او سرپیچی کردند، پرداخت (حافظ ابرو، ۱۳۷۵: ۲/ ۲۸۹). گرچه شاه منصور به دلیل شجاعت و ایستادگی مقابل امیر تیمور درخور تحسین است، اما تعصب و قساوت، نفاق و برادرکشی و نابینا ساختن چشم نزدیکان و از همه

قحطی‌های پنج‌گانه در قلمرو آل مظفر؛ علل ... (جمشید نوروزی و مژگان صادقی فرد) ۳۶۷

مهمتر بی‌کفایتی در اداره قلمروش و ویرانی شهرها و آبادی‌های رقبایش، از ویژگی‌های برجسته اوست. لذا حافظ که در ابتدا، به سلطنت رسیدن شاه منصور را به فال نیک گرفته و غزل مشهوری با این مطلع سرود:

بیا که رایت منصور پادشاه رسید نوید فتح و بشارت به مهر و ماه رسید ...

(حافظ، ۱۳۸۵: ۱۸۷).

اما احتمالاً وضعیت اواخر حکومت آل مظفر چنان بغرنج شد که خواجه‌ی شیراز نیز به‌مرور از بهبود شرایط جامعه قطع امید کرده و چنین می‌سراید:

از این سموم که بر طرف بوستان بگذشت عجب که بوی گلی هست و رنگ نسترنی ...
مزاج دهر تبه شد در این بلا حافظ کجاست فکر حکیمی و رأی برهمنی

(حافظ، ۱۳۸۵: ۳۷۳-۳۷۲).

هم خواجه حافظ و هم عبید زاکانی از ظلم و ستم فزاینده حاکمان مظفری بر مردم آگاهی داشتند و در اشعارشان، این جور و ستم و خودکامگی حکام را منعکس نمودند. خواجه حافظ، داشتن تدبیر و هنر کشورداری را که اغلب مظفریان از آن بی‌بهره بودند را از صفات حاکم قلمداد می‌کند:

تاج شاهی طلبی گوهر ذاتی بنمای ور خود از تخمه جمشید و فریدون باشی

(حافظ، ۱۳۸۵: ۳۵۶).

و شعری دیگر:

رند عالم‌سوز را با مصلحت‌بینی چه‌کار کار مُلک است آن‌که تدبیر و تأمل بایشد

(حافظ، ۱۳۸۵: ۲۱۴).

افزون بر این‌ها، در حکایات عبید زاکانی، اشاراتی هست پیرامون فقر و نیازمندی مردم و این که آنها کفایت حاکمان را باور ندارند و آنان را مظهر ظلم و ستم می‌پنداشتند. چنان‌چه در حکایتی نقل می‌کند:

دهقانی در اصفهان به در خانه خواجه بهاءالدین صاحب دیوان رفت. با خواجه سرا، گفت با خواجه بگوی، خدا بیرون نشسته است، با تو کاری دارد. با خواجه گفت، به احضار او اشارت کرد. چون درآمد، پرسید که تو خدایی؟ گفت: آری. گفت چگونه؟ گفت: حال آنکه من پیش ده خدا و باغ خدا و خانه خدا بوم و نواب تو، ده و باغ و خانه از من به ظلم بستند و خدا ماند. (عبید زاکانی، ۱۳۴۳: ۲۸۳-۲۸۲).

اگر حاکمان آل مظفر پس از آگاهی از قحطی، دستور ورود غله به ولایت قحطی زده را صادر می کردند و با احتکار و گران فروشی مواد غذایی برخورد می نمودند، احتمالاً مردم کمتری به هلاکت می رسیدند. بر خلاف این انتظار، ظاهراً مظفریان نسبت به این وقایع هولناک بی اعتنا باقی ماندند و گاه اجازه ورود هیچ محصولی را به شهرها نمی دادند. یعنی از گرسنگی، مرگ و میر و سخت شدن شرایط زندگی به عنوان حربه استفاده می کردند، تا بتوانند به هدف خویش که فتح شهر و گسترش قلمرو بود، دست یابند.

اشاره فهرست وار به شهرهایی که توسط حکومت گران آل مظفر در مدت زمان کوتاه فرمانروایی شان به غارت و ویرانی افتادند، آشکارا نشان می دهد که در این زمانه پر آشوب، چه بر مردم گذشته است. ایفای نقش لشکریان مظفریانی چون سلطان ابویزید، شاه منصور، شاه یحیی و شاه شجاع (کتبی، ۱۳۶۴: ۱۰۴ و ۱۲۲) در ویرانی و خرابی شهرهای رفسنجان و شهر بابک و بلوک ارزویه (کتبی، ۱۳۶۴: ۱۲۲؛ وزیری کرمانی، ۱۳۸۵: ۵۵۱)، خرابی بهبهان و شولستان تا حدود کازرون (سمرقندی، ۱۳۷۲: ۳۵۵/۱)، غارت لار، ویرانی مزروعات اصفهان و قلع و قمع درختان در اصفهان، غارت ولایت انار (کتبی، ۱۳۶۴: ۱۲۷)، سرحد رودان و رفسنجان، غارت یزد (مستوفی بافقی، ۱۳۸۵: ۱۵۶/۱)، خراب کردن سرحد ولایت کرمان تا رودان (کتبی، ۱۳۶۴: ۱۳۱-۱۳۲)، غارت لرستان (سمرقندی، ۱۳۷۲: ۵۶۹/۲) و کوچاندن دو هزار تن از مردم به شیراز، غارت اصفهان و ابرقو (سمرقندی، ۱۳۷۲: ۶۱۴/۲)، و خرابی و بیداد در قزوین (میرخواند، ۱۳۳۹: ج ۴/ ۵۷۴ و ۵۸۵ و ۵۸۸؛ حافظ ابرو، ۱۳۷۵: ج ۲/ ۲۹۵ و ۳۰۰)، از نمونه های اجحاف حکمرانان آل مظفر به مردم تحت امرشان و خرابی احوال رعایا به حساب می آید.

۴. پیامدهای قحطی

۱.۴ کاهش جمعیت

شدیدترین پیامد اجتماعی و اثرات تخریبی قحطی که به سال‌ها زمان نیاز داشت تا جبران گردد، کاهش جمعیت است. مرگ و میر پرشمار از یکسو، و فرار جمعیت جان‌به‌در برده از سوی دیگر، موجب کاهش جمعیت در مناطق و شهرهای قحطی‌زده قلمرو آل مظفر گردید. قاعدتاً این تنزل فاحش جمعیتی، موجب تقلیل جدی بنيه تولید در بخش‌های مختلف اقتصادی در روستا و شهر و نهایتاً کاهش درآمد مردم و دولت و بسط فقر می‌گردید. باوجود سکوت نسبی منابع در ارایه آمار دقیق تعداد جانباختگان، برخی اشارات اندک (نک: ادامه)، نشان از مرگ و میر شمار عظیمی از مردمان مناطق قحطی‌زده و آسیب سنگین به نیروی کار مولد و اقتصاد این نواحی دارد. به‌واقع، مناطق قحطی‌زده از یکسو توان حفظ زمین‌های زراعی و احشام خود را از دست دادند و از سوی دیگر، تا مدتی قادر به تأمین مواد غذایی کافی برای رفع گرسنگی ساکنان نشدند.

۱.۱.۴ مرگ و میر

اطلاعات پراکنده منابع از مرگ و میر گسترده و جان دادن پرشمار مردم در شهرهای قحطی‌زده ابرقو، یزد، کرمان و شیراز، نشان از آمار بالای تلفات قحطی‌ها دارد. در قحطی یزد در سال ۷۵۱ق، مرگ و میر به‌حدی رسید که مردم از کفن و دفن مردگان خود به‌ستوه آمدند. این وضع، تا چهل روز بعد عید نوروز این سال که غلات به یزد رسید و گرانی مرتفع گردید، ادامه داشت (کتبی، ۱۳۶۴: ۵۸). گفته شده که به واسطه کثرت مردگان در این قحطی، زمان به‌حفر قبر نمی‌رسید و کفنی برای این تعداد وجود نداشت (معلم یزدی، ۱۴۰۰: ۱۹۶؛ حافظ ابرو، ۱۳۸۰: ج ۱/ ۲۲۵). به‌نوشته کاتب تاریخ کرمان (سالاریه)، در قحط و غلای کرمان در ۷۷۶ق، روزانه ۲۰۰ نفر هلاک می‌شدند (وزیری کرمانی، ۱۳۵۲: ۴۱۸-۴۱۶). در این قحطی سهمگین، اجازه دادند که پیران و فقیران و زنان از شهر کرمان بیرون روند. تعدادی از این چند هزار آدمی که از شهر خارج شدند، در منطقه نیکویی (روستایی از بخش مرکزی در بلوک ارزوئیه)، هلاک شدند (کتبی، ۱۳۶۴: ۱۰۲). مولف روضه‌الصفاء فی سیره الانبیاء و الملوک و الخلفاء نیز، آمار مردگان این قحطی کرمان را چندین هزار تن ذکر می‌کند (میرخواند، ۱۳۳۹: ج ۴/ ۵۴۳).

قحطی سال ۷۹۱ق در شیراز، باعث هلاکت بسیاری از رعایا و نیز مهاجرت بعضی دیگر شد (کتبی، ۱۳۶۴: ۱۲۹). در قحطی دیگر یزد به سال ۷۹۸ق، چنان مردم به کام مرگ کشانده شدند که مدرسه رکنیه از مرده مملو بود و آنقدر مرده‌ها در کوچه‌ها روی همدیگر افتاده بودند که، عبور و مرور محال به نظر می‌رسید (حافظ ابرو، ۱۳۸۰: ج ۲/ ۳۱۶). گفته اند که همه خرابه‌ها، از جانب‌اختگان انباشته شده بود و بوی آزاردهنده متوفیان شهر، به بیرون می‌رسید (کاتب، ۱۳۵۷: ۹۱). یزد در این قحطی و محاصره طولانی مدت، چنان خراب شد که بیشتر خانه‌ها به دلیل فوت ساکنان، غیر مسکونی ماندند (یزدی، ۱۳۸۷: ۱/ ۸۳۹). به نوشته مطیع سعدین، «این بیچارگان از بی‌برگی، دل به مرگ نهاده و دست از جان شسته، ترک سر گفتند... و قرب ۳۰ هزار کس، به گرسنگی، هلاک شده بودند» (سمرقندی، ۱۳۸۳: ج ۲/ ۷۲۵ و ۷۲۷). تعداد مردگان این محاصره و قحطی تنها در یک منطقه شهر، شش هزار زن و مرد ذکر شده که در «مقابر سرچم به‌خارج یزد و به سمت دروازه کوشک نو» دفن شدند (جعفری، بی تا: ۲۴۲).

۲.۱.۴ مهاجرت‌های مکرر

قحطی‌های طولانی و سنگین، مهاجرت‌های مکرر را نیز موجب گردید. آن‌گاه که مردم از تأمین آذوقه خود ناتوان می‌شدند، برای رفع احتیاجات و حفظ جان خویش، مجبور به مهاجرت به مناطقی می‌شدند که اوضاع بهتری داشت یا حاکمان به امور مردم درمانده بیشتر رسیدگی می‌کردند. مردمی که در دوران قحطی خانه و زادگاه خویش را رها می‌کردند، گاه مسیری سخت و طاقت‌فرسا را می‌پیمودند تا بتوانند جان خود و خانواده را نجات دهند. در نتیجه مهاجرت قحطی‌زدگان، برخی از نواحی با کاهش جمعیت رو به رو شدند و بعضی از نواحی خالی از سکنه گردیدند. این امر، سبب ایجاد مشکلات برای تداوم کشاورزی در سال‌های بعد قحطی می‌شد. برخی مهاجران، بعد از پایان قحطی نیز به دلیل تداوم آشفتگی‌ها، به خاستگاه‌شان باز نمی‌گشتند (خداداد و منظورالاجداد، ۱۳۸۹: ۳۵ و ۳۷).

در قحط و غلای کرمان در سال ۷۷۶ق، کار به چنان اضطراری رسید که حاکم یاغی کرمان (پهلوان اسد) دستور داد، هر کس که آذوقه نداشت را از شهر بیرون کنند. به این ترتیب، قریب به ۱۲۰ هزار نفر در چند نوبت از کرمان کوچانده و بیرون رانده شدند. بعضی مهاجران، به اصفهان یا آذربایجان رفتند و هرگز به زادگاه‌شان بازنگشتند؛ عده‌ای نیز، به لشکر سلطان احمد مظفری که کرمان را در محاصره گرفته بود، پیوستند (خواندمیر، ۱۳۳۳: ج ۳/ ۳۰۷؛ کتبی، ۱۳۶۴: ۱۰۲). سلطان احمد از این خیل مهاجران، مردان کارآمد را نگاه داشت و باقی را

قحطی‌های پنج‌گانه در قلمرو آل مظفر؛ علل ... (جمشید نوروزی و مژگان صادقی فرد) ۳۷۱

به‌ولایات اطراف متفرق ساخت (وزیری کرمانی، ۱۳۵۲: ۴۱۷-۴۱۶). در قحطی سال ۷۹۸ ق یزد نیز، فقرا و زنان به امر محمد پسر ابوسعید طبسی، از شهر بیرون رانده شدند (حافظ ابرو، ۱۳۸۰: ج ۲/ ۳۱۶). در این شرایط، با وساطت شیخ تقی‌الدین دادا محمد (متوفی ۸۱۰ ق)، شماری از مهاجران را به‌خانقاه «سر آب نو» بردند. این افراد را پس از سه روز نگهداری و طعام دادن، به بُندرآباد روانه ساخته و برای آنان مقرری تعیین کردند (کاتب، ۱۳۵۷: ۹۱).

۲.۴ گرسنگی و سوء تغذیه

کمبود و گرانی مواد غذایی و به دنبال آن، گرسنگی و سوء تغذیه شمار قابل توجهی از مردم، از ملازمه‌های معمول ایام قحطی است. کم‌یابی ارزاق و افزایش قیمت مواد خوراکی که به‌دلایلی چون خشکسالی، برف سنگین و مسدود شدن راه‌ها، جنگ و محاصره مناطق و شهرها، به وجود می‌آمد، مرگ و میر ناشی از گرسنگی و سوء تغذیه را به دنبال داشت. ساکنان شهرهای قحطی‌زده، به‌سختی و با قیمت گزاف می‌توانستند غله‌ای برای قوت خویش فراهم کنند. در این شرایط، اندک مواد غذایی موجود بیشتر نصیب ثروتمندان می‌شد و در نتیجه، بیشتر تعداد جانباختگان را طبقه فقیر و نیازمند تشکیل می‌داد؛ گرچه غالباً فرودستان از دسترسی به‌نان یعنی قوت لایموت محروم شده و بیشتر به هلاکت می‌افتادند، اما افراد غنی هم بی‌دغدغه و زحمت نمی‌ماندند. در قحطی یزد به سال ۷۹۸ ق، گرسنگی و گرانی ارزاق چنان بود که

گرده مردم آب می‌شد تا گرده‌ای از تنور رزق بیرون می‌کشیدند و اکابر و متمولان یزد، به یک وعده شام قناعت می‌کردند و چاشت خود را به محتاجان می‌دادند. در این قحطی هراسناک، قیمت یک من غله به مبلغ ۱۲۰ دینار رسیده بود (مستوفی بافقی، ۱۳۸۵: ج ۱/ ۱۶۳).

از دیگر نمونه‌های گرسنگی بی‌حد در عهد آل مظفر، قحطی ابرقو در سال ۷۴۴ ق است که «در آن بیداء بیداد، نکبت نکباء وزیدن گرفت ... آنکه همچون تذرو رنگین، منقار بر مروارید می‌مالید، چون خوشه، دانه نیاز در دهان، در به در می‌دوید» (زرکوب شیرازی، ۱۳۵۰: ۱۱۹). از دیگر موارد، قحط و غلای سال ۷۵۱ ق یزد است که گرسنگی در حدی بود که مردم از صبح تا شب، به قرص نانی قناعت کرده و آن را نیز زیر ردای خویش پنهان می‌کردند، تا از طمع دیگر گرسنگان مصون بماند. در هر گوشه شهر، جانی به نانی می‌دادند و برای خرید نانی، لعل گرانها می‌دادند و کسی توجه نمی‌کرد (معلم یزدی، ۱۴۰۰: ۱۹۶؛ سمرقندی، ۱۳۷۲: ج ۱/ ۲۶۶؛ حافظ ابرو، ۱۳۸۰: ج ۱/ ۲۲۵).

شدت گرسنگی در قحطی کرمان به سال ۷۷۶ق، به چنان درجه‌ای رسید که گرسنگانی که از تعدی و ستم پهلوان اسد به جان آمده بودند، جسد او را قطعه قطعه کرده و از گوشت او تغذیه کردند (خواندمیر، ۱۳۳۳: ۳/ ۳۰۸). قحطی ۹ ماه و ۲۰ روزه کرمان در این سال، چنان پیشرفت که جان غمگین هر مسکین در طلب نان به لب می‌رسید و دست بدان نمی‌رسید (کتبی، ۱۳۶۴: ۱۰۲). در تاریخ کرمان (سالاریه) آمده است که: «مردم شهر به علت گرسنگی، یک من زربنه به سپاهیان می‌دادند و یک من غله می‌گرفتند» (وزیری کرمانی، ۱۳۵۲: ۴۱۸). در نهایت، کرمانی‌ها به علت بی‌غذایی پنبه دانه و تخم اسپوش (=سفرزه) تخم سه‌پستان می‌خوردند و سواران نیز مجموع اسبان را بعد از آن که از لاغری مرده بودند، کشته و می‌خوردند (حافظ ابرو، ۱۳۸۰: ج ۱/ ۴۷۷). به‌واقع محاصره طولانی در کرمان ویران شده از جنگ‌های پیاپی قرن هشتم هجری و با وضع بارش اندک، دشت‌های وسیع و آفتاب فراوان که زراعت آن نیز آب چندان در اختیار نداشت، می‌بایست به چنین واقعه هولناکی ختم گردد.

۱.۲.۴ از خوردن سگ و گربه تا آدم خواری

آن‌گاه که بر اثر جنگ و محاصره شهرها و یا قهر طبیعت، مزارع از میان می‌رفت و آذوقه نایاب می‌شد، مردم به ناچار به خوردن گوشت حیوانات غیرحلال گوشت و حتی مردار آن‌ها روی می‌آوردند. مردم در این شرایط، گاه مجبور به خوردن گوشت سگ و گربه می‌شدند. در این میان، گربه‌ها هدف‌های آسیب‌پذیرتری بودند؛ چرا که تعداد آن‌ها بیشتر، گرفتن‌شان آسان‌تر و خوردن‌شان با وسواس مذهبی کمتری همراه بود. ظاهراً رویه ربودن و خوردن حیوانات بارکش چون شتر، الاغ، قاطر و اسب، چندان شایع نبود؛ زیرا در زمان قحطی نیز، موجودات مفید و باارزشی تلقی شده و مراقبت می‌شدند (فیض‌قمی، ۱۳۸۷: ۶۳-۵۹).

بدتر از این چیزها در قحطی‌های سخت، توسل به آدم خواری است. در قحطی یزد به سال ۷۵۱ق، فقدان آذوقه و گرسنگی به حدی رسید که «آدمی، آدمی می‌خورد» (معلم یزدی، ۱۴۰۰: ۱۹۶). مؤلف روضه‌الصفاء با تفصیل بیشتری، عمق فاجعه را مطرح کرده و می‌نویسد: «برادر از گوشت برادر تغذی می‌ساخت و پدر قاصد جان پسر بلکه جسد او می‌گشت و مادر با چشم گریان، طفل شیرخواره را بریان می‌کرد» (میرخواند، ۱۳۳۹: ج ۴/ ۴۸۱). اجبار مردم قحطی‌زده یزد به آدم خواری، دوباره چهار دهه بعد و در ضمن محاصره طولانی شهر در سال ۷۹۱ق و قحط و غلای متعاقب آن، رخ نشان داد؛ این موقع، نه تنها خر و اسب و سگ و گربه خوردند، بلکه از تنگنای گرسنگی به خوردن لحم و گوشت انسان روی آوردند (کاتب، ۱۳۵۷: ۹۰). به

قحطی‌های پنج‌گانه در قلمرو آل مظفر؛ علل ... (جمشید نوروزی و مژگان صادقی فرد) ۳۷۳

نوشته مولف تاریخ یزد: «هر روز طفلی لطیف و هر شب، زنی خوش‌خرام، مفقود و بعداً استخوان‌شان در خانه پرخوران بدفرجام پیدا می‌شد» (آیتی، ۱۳۱۷: ۱۸۹). مولف جامع مفیدی نیز با تأیید خوردن گوشت انسان، می‌نویسد: «ساکنان یزد، از تاب جوع به سگ و گربه قناعت می‌کردند؛ بعضی بی‌باکان، تیغ در یکدیگر گذاشته هر یک بر دیگری دست می‌یافت گوشت او را کباب کرده، سد رمق می‌ساخت» (مستوفی بافقی، ۱۳۸۵: ج ۱- ۱۶۳/۲). این قبیل گزارشات منابع تاریخی از شرایط سخت مردم قحطی‌زده در قلمرو آل مظفر، نشان از ناامنی بسیار، عمق فاجعه اخلاقی و مصیبت وارده به جامعه در شرایط قحطی است.

۳.۴ تضعیف پایه‌های اقتصاد؛ پیامد جنبی قحطی

در حوزه اقتصاد و امور مالی، حملات مستمر مغولان به سرزمین‌های اسلامی و خاصه ایران، پی‌آیندی جز ویرانی، کاهش جمعیت و فروپاشی کشاورزی و نیروهای مولد جامعه، افول تجارت و فروریزی امور مالی اقتصادی نداشت؛ همین روند بعد از سقوط ایلخانان از سر گرفته شد و دوران پر از آشوب و نزاع وسیع عصر فترت، بزرگترین ضربه را به اقتصاد، خاصه کشاورزی وارد نمود. به‌واقع با روی کارآمدن امرای کوچک و تسلسل فتنه‌ها، چنان اوضاع به‌هم می‌ریزد که دیگر آرامش و ثبات که لازمه پیشرفت‌های اجتماعی و اقتصادی است، محال می‌نماید. از پیامدهای پیدایی سلاله‌های محلی، تیرگی افق ثبات سیاسی، رکود و سقوط اقتصاد، بسط فقر عمومی، کاهش مساحت مزارع و کمبود مواد غذا بود (نبئی، ۱۳۷۵: ۱۷۷-۱۷۶). در قرن هشتم هجری عموماً درآمد دولت‌ها از زراعت و کشاورزی حاصل می‌شد و تنها منبع بزرگ درآمد برخی از دولت‌ها محسوب می‌گردید. گرچه دولت آل مظفر درآمدی از دولت‌های تابع مانند ملوک هرمز و اتابکان لر داشت ولی این درآمدها برای اداره دستگاه دولت کافی نبود (حافظ ابرو، ۱۳۷۵: ج ۳/ ۱۵۲). با این‌که اوضاع اقتصادی نواح مرکزی و جنوبی تحت سلطه آل مظفر به‌دلیل امنیت ایجاد شده توسط آنان نسبت به اواخر دوره ایلخانی وضعیت بهتری داشت؛ اما رفته رفته به‌دلیل جنگ‌های پیاپی ملوک محلی با یکدیگر و زد و خورد‌های شاهزادگان مظفری و غارت شهرها و آبادی‌ها، امنیت اقتصادی خود را از دست داد.

در این شرایط قحطی‌های پنج‌گانه گستره قلمرو آل مظفر نیز از جوانب گوناگون، اثرات نامناسبی بر اقتصاد بر جای نهاد. در این میان کشاورزی، بیشترین لطمه و خسارت را متحمل شد. بخش بزرگی از اراضی کرمان، یزد، ابرقو و شیراز در نتیجه جنگ و ستیز مستمر، غارت و ویرانی و خشکسالی و به‌دنبال آن قحطی به حالت بایر درآمد. دام‌پروری و گله‌داری نیز سخت

آسیب دید. خشکسالی مراتع زیادی را از بین برد و در نتیجه دام‌ها در معرض نابودی قرار گرفتند. بسیاری از شهرهای قحطی‌زده به ورطه نیستی و نابودی افتادند (حافظ ابرو، ۱۳۷۵: ج ۲/ ۲۸۹؛ سمرقندی، ۱۳۷۲: ج ۱/ ۲۶۶-۲۶۵). افزون بر کشاورزی، به هنگام بروز قحطی، بازاریان نیز با شرایطی «فوق‌العاده» رو به رو می‌شدند که تغییر ناگهانی قیمت‌ها بازتاب آن بود. چنان‌چه مشاهده کردیم در قحطی کرمان، مردم در مقابل اندکی غله یک من زر پرداخت می‌کردند (وزیری کرمانی، ۱۳۵۲: ۴۱۸) و در قحطی بزد سال ۷۹۸ق، بهای یک من غله به ۱۲۰ دینار رسید (مستوفی بافقی، ۱۳۸۵: ج ۱/ ۱۶۳). دیگر این‌که ناامنی راه‌ها و گذرهایی که از مناطق قحطی می‌گذشت نیز به‌مانند بار گران بر دوش بازرگانان و همه مردمان حتی آنان که از قحطی برکنار مانده بودند، سنگینی می‌کرد (کولاییان، ۱۳۸۳: ۱۸۲-۱۸۱). تیرگی روابط میان ملوک محلی تجارت را راکد و تجار را ورشکسته ساخت (نبئی، ۱۳۷۵: ۱۷۷). در نهایت آن‌که تضعیف شدید اقتصاد مبتنی بر معیشت کشاورزی و دامپروری و نیز کاهش مبادلات تجاری در منطقه به‌رشد فقر و از بین رفتن نیروی انسانی و افزایش مصیبت‌زدگان منجر گردید. در این شرایط مردم قحطی‌زده چاره‌ای جز آن‌که به هر وسیله شکم خود را سیر نگه دارند، نداشتند. جنگ، ناامنی و غارت تهدیدکننده جدی فعالیت‌های اقتصادی است و امکان امنیت بخشی هرگونه کار را از بین می‌برد. در جامعه‌ای که ناامنی حاکم است، مردم از هرگونه فعالیت اقتصادی دست می‌کشند چرا که امید به آینده که محرک انسان‌ها در به حرکت آوردن چرخه اقتصاد است از بین می‌رود در نتیجه چنین جامعه‌ای با فقر و سیه روزی مردم همراه است (باقری، ۱۳۸۸: ۶۲). جامعه ایرانی سده هفتم و هشتم هجری مصداق بارز چنین جامعه‌ای است.

۴.۴ پیامد روانی قحطی

قحطی‌های پنج‌گانه این دوران در کنار شرایط بغرنج سیاسی با جنگ‌های بی‌شمار عصر فترت، کشتار، ویرانی و غارت شهرها و آبادی‌ها، همه و همه بر روان مردم تأثیرات سوء نهاد. مردم با دیدن این اوضاع پریشان و تحمل شرایط سخت، امید به‌زندگی را از دست دادند و حالت ناامیدی بر جامعه مستولی گشت. درگیری‌ها، جنگ‌ها، ناامنی‌ها و وحشی‌گری‌ها و فقرآنچنان گسترش یافته بود که مردم پیوسته در آرزوی امنیت و آسایش نسبی به‌سر می‌بردند. مجموع این عوامل سبب گردید تا مردم آرزوی آمدن خونریز بزرگی به‌سان امیر تیمور گورکان را داشته باشند. اوضاع پریشان و آشفته این عصر را در ابیات شاعران دربار مظفری می‌توان درک نمود:

قحطی‌های پنج‌گانه در قلمرو آل مظفر؛ علل ... (جمشید نوروزی و مژگان صادقی فرد) ۳۷۵

..مشتی مجردانیم بر فقر دل نهاده گر هیچمان نباشد از هیچ غم نباشد
در دست و کیسه ما دینار کس نبیند بر سکه دل ما نقش درم نباشد...

(عبید زاکانی، ۱۳۴۳: ۷۶-۷۵).

خواجه شیراز نیز در برخی از غزل‌هایش نسبت به اوضاع زمانه، کاملاً بدبین است:

...که ای بلندنظر شاهباز سیدره نشین نشیمن تو نه این گنج محنت آبادست...
مجو درستی عهد از جهان سست نهاد که این عجوز، عروس هزار دامادست...

(حافظ، ۱۳۸۵: ۳۰).

اوضاع روحی و روانی مردم، شادمانی و غمگینی، آرامش و اضطراب آنان همه در ارتباط با اوضاع سیاسی و اجتماعی جامعه است. از آنجایی احوال جامعه قرن هشتم هجری ایران نامطلوب بود، به تبع آن، زندگی اجتماعی مردم نیز تحت تأثیر آن قرار گرفت. در این قرن میزان امید به آینده پایین و در اکثر اوقات مردم دارای دلهره و نگرانی بودند. اوضاع اخلاقی جامعه نیز در ارتباط با این شرایط رو به زوال رفته و بسیاری از صفات ناپسند اخلاقی شیوع یافته بود. بی‌گمان پریشانی عامه مردم و حتی نخبگان که بدنه اصلی جامعه را تشکیل می‌دادند، نتیجه اوضاع ناامن، خشونت بار نظام سیاسی قرن هشتم هجری بوده است. قرن هشتم دوران شدید سیر قهقهه‌رایی جامعه ایران در عرصه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی و اقتصادی نسبت به گذشته است. حکومت‌های بدوی و فاقد تدبیر در این دوران بر نظام سیاسی حاکم بودند و جامعه را به شرایط در حال تغییری گرفتار کردند. در این دوران، اوضاع روحی و اخلاقی مردم نامساعد شد و ارزش‌های والای اخلاقی رو به تنزل رفت. در واقع اخلاق و رفتار اجتماعی ایرانیان در این زمان تا حدودی از حالت بهنجاری رو به ناهم‌جاری رفت و ارزش‌های متعالی اخلاقی وجود نداشت (محسن لطف آبادی و دیگران، ۱۳۹۷: ۱۰۹-۱۰۷).

مردمان این زمانه از ابتدای هجوم چنگیز تا آخرین یورش تیمور به انحاء گوناگون روی آسایش و امنیت به خود ندیدند و مردمان فارس، یزد، کرمان و اصفهان روزگار مناسبی نداشتند. نتایج حاصل از چنان وقایع تلخ و اوضاع اسفناک طبعاً چیزی به جز نزول و سقوط سطح اقتصاد کشور و فقر و تهیدستی و مرگ و میر بیش از پیش مردم، درهم ریختن مبانی طبقاتی جامعه به سود فرصت طلبان بی‌مایه و انحطاط عقلی و فکری و اخلاقی جامعه نمی‌توانست باشد. چنان‌چه حافظ نیز فضای سیاسی بی‌ثبات جامعه را در این زمانه فضایی سفله‌پرور می‌داند

که در آن ارزش‌های اخلاقی و رفتاری، ریا، نیرنگ و فریب‌کاری حاکم شده و اداره امور به دست گروهی نابکار افتاده است.

حیف است بلبلِ چو من اکنون درین قفس با این لسانِ عَذب، که خامش چو سوسنم
آب و هوای فارس عجب سیفله پرور است کو مهری؟ که خیمه از این خاک بَرکنم...

(حافظ، ۱۳۸۵: ۲۶۷).

در اشعاری دیگر به ریا و نیرنگ حاکم بر این عصر می‌تازد:

...در میخانه بستند خدایا میسند که در خانه تزویر و ریا بگشایند
حافظ این خرقة که داری تو بینی فردا که چه زُئار ز زیرش به دغا بگشایند

(حافظ، ۱۳۸۵: ۱۵۷).

غزل دیگر:

...دلم ز صومعه بگرفت و خرقة سالوس کجاست دیر مُغان و شراب ناب کجا

(حافظ، ۱۳۸۵: ۲).

اوضاع سیاسی و اجتماعی جبر را نیز گسترش داد و روح سلحشوری را ضعیف نمود و یأس و ناامیدی را رواج داد. بی‌پناهی و نبودن مراجع دادخواهی و حزن و اندوه سبب روی آوردن مردم به خانقاه‌ها و گسترش تصوف شده است. تصوف نیز خود به ریا و تزویر دچار گشته بود. با توجه به دورنمای سیاسی و اجتماعی ایران در سده ۸ هجری نباید انتظار داشت که در این قرن با رفاه و بهبود اوضاع اجتماعی و رشد اخلاقی و رفتاری مواجه شویم. دست به دست شدن شهرها و بی‌ثباتی سیاسی نا به سامانی‌های اجتماعی را پشت سر دارد. این کهن سرزمین که سخت‌ترین و وحشتناک‌ترین هجوم‌ها و حالت تاریخی را از طرف مهاجمان بیابان‌گرد به خود دیده، پیش از آن‌که این زخم‌ها التیام یافته باشد دچار هرج و مرج‌های دیگر گردیده است و هیچ گونه فریادرسی ندارد و مرجع و مأوایی برای مردم نیست. فقر عمومی با امراض مهلک و یأس و ناامیدی اندیشه‌های جبری و اعتقادات خاصی را در جامعه تلقین و تزریق کرده است و حکومت‌های وقت با عوام فریبی و تظاهر به حمایت از دین‌داری بر جنایات خویش پرده می‌افکنند (نبئی، ۱۳۷۵: ۱۷۷ و ۱۸۳). در نهایت ایساتی از غزلیات عبید زاکانی به‌درستی این زمانه تعب آلود را به تصویر می‌کشد:

قحطی‌های پنج‌گانه در قلمرو آل مظفر؛ علل ... (جمشید نوروزی و مژگان صادقی فرد) ۳۷۷

...در وضع روزگار نظر کن به چشم عقل احوال کس مپرس که جای سوال نیست..
در موج قتنه‌ای که خلایق فتاده‌اند فریادرس بجز کرم ذوالجلال نیست
از غم چنان برست دل ما که بعد از این در وی به هیچ وجه طرب را مجال نیست
(عبید زاکانی، ۱۳۴۳: ۶۷).

۵. نتیجه‌گیری

از جوانب مهم تاریخ اجتماعی ایران در قرن هشتم هجری، وضعیت معیشت و زندگی مردم در سال‌های پرمحنت دوره فترت میان ایلخانان و تیموریان است. در توصیف چگونگی زندگی در این دوران، استفاده از واژه‌هایی چون جنگ، ناامنی، خشونت، غارت، ویرانی، چپاول و راهزنی، اجتناب‌ناپذیر است. فقدان حکومت مرکزی، پیدایی چندین سلسله محلی، و بی‌ثباتی سیاسی و اجتماعی، از ویژگی‌های بارز حاکم بر این زمانه بود. این شرایط، جامعه ایران و خاصه قلمرو حکومت محلی آل مظفر را دستخوش بلایا و مصیبت‌های فراوان همچون قحطی و آشفته‌گی وافر احوال عامه مردم نمود. جنگ‌های مکرر، محاصره طولانی شهرها، شرایط اقلیمی، ناسازگاری طبیعت چه به‌صورت خشکسالی و چه به‌شکل ریزش سنگین نزولات آسمانی، مسدود شدن راه‌های ارتباطی، از جمله عوامل طبیعی و انسانی موثر در پدیدار شدن قحطی‌های پنج‌گانه در قلمرو آل مظفر بود. عوامل طبیعی و شرایط اقلیمی در ایجاد دو قحطی سال ۷۵۱ق در یزد و سال ۷۹۱ق در ابرق و شیراز نقش اساسی داشتند. در بین علل سیاسی و اجتماعی موثر در بروز قحطی، جنگ‌های مکرر و محاصره شهرها و مناطق به‌ویژه در سه قحطی سال ۷۴۴ق ابرق، ۷۷۶ق در کرمان و ۷۹۸ق در یزد نقش و سهم قابل توجه دارد؛ این عوامل، افزون بر تأثیر مستقیم در ایجاد یا تشدید قحطی، زمینه پیدایی مواردی چون بی‌ثباتی سیاسی، فقر و نزول ارزش‌های اخلاقی را فراهم نموده است. افزون بر این، بی‌کفایتی زمامداران مظفری، ماهیت سیاست‌ها و اقدامات آنان، و عدم واکنش مناسب آن‌ها در مقابل قحطی‌ها همچون عدم دستور برای ورود غله به مناطق قحطی زده باعث تشدید این قبیل معضلات و دشواری‌های زندگی می‌گردید. حکام آل مظفر به‌جای اتخاذ تدابیر مناسب برای کاهش آسیب‌های قحطی‌ها بر جسم و روح مردم و ممانعت از تبدیل این پدیده رنج‌آور به فاجعه، یا رویه بی‌اعتنایی پیشه ساختند یا با اقدامات ناشایست خود بر وخامت اوضاع افزودند. این حکومت، با بی‌تدبیری در برابر معضل قحطی و پیامدهای آن، موجب تشدید روند از میان رفتن هم‌بستگی حاکمان و

مردم، تضعیف روحیه مردم و ایجاد یأس و ناامیدی در میان آنان شد. از پیامدهای آنی این قحطی‌ها، عدم ورود غله کافی به شهر، کمیابی و گرانی مواد غذایی، و گرسنگی شمار عظیمی از مردم خاصه افراد فقیر خاصه در قحطی سال ۷۹۱ ق شیراز و ابرقو بود. از دیگر پیامدهای قحطی‌ها، کاهش جمعیت مناطق و شهرها به دلیل مرگ و میر گسترده قحطی‌زدگان یا مهاجرت آنان بویژه در قحطی سال ۷۷۶ ق کرمان بود. برخی از مردمی که خانه و زندگی خود را رها کرده و مهاجرت نمودند، هیچ‌گاه به وطن مألوف خویش بازنگشتند. برخی دیگر در مسیر مهاجرت و کوچ اجباری، یا جان دادند و یا با روح و روانی آسیب‌دیده به زندگی دردآور خویش ادامه دادند. گرایش به شیوه‌ها و منش‌های غیراخلاقی و غیرانسانی چون خوردن گوشت سگ و گربه، کشتن هم‌نوع خود و آدم‌خواری، تنزل عزت نفس و غرور و شأن انسانی از جمله در قحطی سال ۷۵۱ ق یزد، از دیگر پیامدهای زیست در شرایط قحطی است. افزون بر این تضعیف امنیت اقتصادی و روانی مردم از پیامدهای دیرپایی بود که جامعه را درگیر نمود. روح و روان مردم چه در دوران تهاجمات و چه در دوران تثبیت حکومت‌ها همواره دچار اضطراب و تلاطم بود زیرا بی‌ثباتی در حوزه‌های سیاسی، اقتصادی و اجتماعی فراگیر گشت و درآمد و معیشت و حتی حیات آنان در اختیار کسانی افتاده بود که رذائل اخلاقی و بی‌تدبیری سیاسی‌شان زبانزد بود؛ در نهایت امنیت روانی کاملاً مخدوش گردید. در نتیجه‌ی چنین اوضاعی، صفات ناپسند اخلاقی و رفتاری و کجروی‌های اجتماعی چنان متداول شده بود که در آثار ادبی شاعران برجسته عصر فترت انعکاس یافت.

کتاب‌نامه

- ابن شهاب یزدی، تاج الدین حسن (۱۳۵۶)، جامع‌التواریخ حسنی (تیموریان پس از تیمور). به‌کوشش حسین مدرسی افشاری و ایرج افشار، کراچی: مؤسسه تحقیقات علوم آسیای میانه و غربی.
- ابن عرب‌شاه (۱۳۵۶)، زندگانی شگفت‌آور تیمور، ترجمه محمدعلی نجاتی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- اسفزاری، معین‌الدین محمد (۱۳۳۹). *روضات‌الجنان فی اوصاف مدینه هرات*، حواشی و تعلیقات محمد کاظم امام، تهران: دانشگاه تهران.
- آیتی، عبدالحسین (۱۳۱۷)، تاریخ یزد، یزد: گلبهار یزد.
- باقری، ربابه (۱۳۸۸)، «بررسی تطبیقی طنز عبیدزاکانی و حافظ شیرازی»، پایان‌نامه ارشد، استاد راهنما علی‌اکبر باقری، مازندران: دانشگاه مازندران، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
- جعفری، جعفر بن محمد، تاریخ یزد، بی‌جا، بی‌تا.

قحطی‌های پنج‌گانه در قلمرو آل مظفر؛ علل ... (جمشید نوروزی و مژگان صادقی فرد) ۳۷۹

- حافظ، شمس‌الدین محمد (۱۳۸۵)، *دیوان حافظ از نسخه محمد قزوینی و قاسم غنی*، تهران: نشر علی.
- حافظ ابرو، عبدالله بن لطف‌الله (۱۳۷۵)، *جغرافیای حافظ ابرو*. مقدمه و تصحیح و تحقیق صادق سجادی. تهران: دفتر نشر میراث مکتوب.
- حافظ ابرو، عبدالله بن لطف‌الله (۱۳۸۰)، *زبده‌التواریخ*، مصحح حاج سید جوادی، ج ۱ و ۲، تهران: انتشارات وزارت فرهنگ.
- حسینی فسایی، میرزا حسن (۱۳۶۷)، *فارس‌نامه ناصری*، تصحیح منصور رستگار فسایی، ج ۱، تهران: امیرکبیر.
- خداداد، محسن و منظورالاجداد، محمدحسین (۱۳۸۹)، «پیامدهای اجتماعی قحطی‌های عصر ناصری»، فصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء، سال ۲۰، شماره ۷، پیاپی ۷۷، صص ۲۱-۴۳.
- خواندمیر، غیاث‌الدین بنهمام‌الدین (۱۳۳۳)، *حبیب‌السیر فی اخبار افراد البشر*، زیر نظر محمد دبیرسیاقی، ج ۳، تهران: کتابفروشی خیام.
- دلیر، نیره (۱۴۰۰)، «گفتمان ظل‌اللهی در تاریخ‌نگاری عصر صفوی»، جستارهای تاریخی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال ۱۲، شماره ۲، صص ۷۷-۹۹.
- زاکانی، عبید (۱۳۴۳)، *کلیات عبید زاکانی*، مصحح عباس اقبال، شرح پرویز اتابکی، تهران: کتابفروشی زوار.
- زرکوب شیرازی، ابوالعباس (۱۳۵۰)، *شیرازنامه*، به کوشش اسماعیل واعظ جوادی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۹۴)، *از کوچه زندان*، تهران: سخن.
- زنده‌دل و دیگران، حسن (۱۳۷۷)، *مجموعه راهنمایی جامع ایران‌گردی استان یزد*، تهران: ایران‌گردان.
- سمرقندی، کمال‌الدین عبدالرزاق (۱۳۷۲)، *مطلع سعدین و مجمع بحرین*. محقق و مصحح عبدالحسین نوایی، ج ۱، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- سمرقندی، کمال‌الدین عبدالرزاق (۱۳۸۳)، *مطلع سعدین و مجمع بحرین*، به‌اهتمام نوایی، ج ۲، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- شامی، نظام‌الدین (۱۳۶۳)، *ظفرنامه (تاریخ فتوحات امیر تیمور گورکانی)*، مقدمه پناهی سمنانی، تهران: بامداد.
- شوارتس، پاول (۱۳۸۲)، *جغرافیای تاریخی فارس*، مترجم جهان‌داری، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- فیض‌قمی، علی‌اکبر (۱۳۸۷)، *قم در قحطی بزرگ*، مقدمه جان گرانی و منصور صفت‌گل، قم: کتابخانه مرعشی نجفی.
- غنی، قاسم (۱۳۸۳)، *تاریخ عصر حافظ (بحث در آثار و افکار و احوال حافظ)*، مقدمه از علامه قزوینی، تهران: نشر زوار.
- کاتب، احمد بن حسین (۱۳۵۷)، *تاریخ جدید یزد*، به‌کوشش ایرج افشار، تهران: امیرکبیر.
- کتابی، احمد (۱۳۸۴)، *قحطی‌های ایران*، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.

۳۸۰ تحقیقات تاریخ اجتماعی، سال ۱۴، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۳

- کتابی، احمد (۱۳۹۰)، «درآمدی بر بررسی علل اجتماعی قحطی‌ها در ایران؛ مورد پژوهی قحطی عام و عظیم ۱۲۸۸ق/ ۱۲۴۹ش»، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، صص ۱۹۰-۱۶۹.
- کتبی، محمود، تاریخ آل مظفر، به اهتمام و تحشیه عبدالحسین نوایی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۴.
- کولاییان، درویش‌علی (۱۳۸۳)، «جامعه قحطی و جامعه شناسی قحطی»، نشریه اطلاعات سیاسی - اقتصادی، شماره ۲۰۲ و ۲۰۱، صص ۱۸۵-۱۷۸.
- کولاییان، درویش‌علی (۱۳۸۱)، «جامعه قحطی و نظریه تضاد دولت و ملت»، نشریه اطلاعات سیاسی و اقتصادی، شماره ۱۷ و ۱۸۰، صص ۲۷۴-۲۶۸.
- لیمبرت، جان (۱۳۸۷)، شیراز در روزگار حافظ، ترجمه همایون صنعتی‌زاده، شیراز: دانشنامه فارس.
- مستوفی بافقی، محمد مفید (۱۳۸۵)، جامع مفیدی، به کوشش ایرج افشار، ج ۲-۱، تهران: اساطیر.
- مقدسی، ابوعلی... محمد (۱۳۶۱)، احسن التقاسیم، ترجمه علینقی منزوی، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.
- معلم یزدی، معین الدین بن جلال الدین (۱۳۲۶)، مواهب الهی، تصحیح و مقدمه سعید نفیسی، تهران: اقبال.
- معلم یزدی، معین الدین بن جلال الدین (۱۴۰۰)، مواهب الهی، تصحیح احکد بهنامی، قم: انتشارات ادبیات.
- میرخواند، محمد بن سید برهان الدین، روضه الصفاء فی سیرت الانبیاء، ج ۴، تهران، خیام، ۱۳۳۹.
- ناطق، هما (۱۳۵۸)، «مصیبت وبا و بلای حکومت»، مجموعه مقالات پژوهش‌های تاریخ، تهران: نشر گستره. صص ۱۷۵-۵.
- نبئی، ابوالفضل (۱۳۷۵)، اوضاع سیاسی و اجتماعی ایران در قرن هشتم هجری، مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد.
- نوروزی، جمشید و صادقی فرد، مژگان (۱۳۹۹)، «بررسی تأثیرات جنگ بر زندگی اجتماعی مردم در گستره قلمرو آل مظفر»، مطالعات تاریخی جنگ، سال ۴، شماره ۴، صص ۷۰-۴۷.
- نوروزی، جمشید و صادقی فرد، مژگان (۱۴۰۱)، «اهمیت کتاب مواهب الهی برای تاریخ اجتماعی آل مظفر»، تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام، سال ۱۳، شماره ۳۳، صص ۱۵۳-۱۲۹.
- وزیری کرمانی، احمدعلی خان (۱۳۵۲)، تاریخ کرمان (سالاریه)، تصحیح، تحشیه و مقدمه باستانی پاریزی، تهران: کتابخانه خاندان فرمانفرمایان.
- یزدی، شرف‌الدین علی (۱۳۸۷)، ظفرنامه، تصحیح و تحقیق سعید میرمحمد صادقی و عبدالحسین نوایی، تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.